

Валентина Дубіцька
(Україна)

МОНЕТИ РУСЬКИХ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ ТА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СКЛАДІ СКАРБІВ XIV-XVII СТОЛІТТЯ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ

В архівних документах існують відомості про надходження до колекції НМІУ більше 20-ти скарбів та частин скарбів, датованих періодом XIV-XVII ст. Складність їх аналізу, полягає в тому, що їх первинний склад не завжди точно був зафіксованим під час приймання. В період війн, революцій, евакуацій та переїздів, на жаль, траплялися прикрі випадків втрати частини скарбу або змішування їх з іншими знахідками. Про переривання первинної атрибуції та обліку і, як наслідок, десистематизації скарбів, йдеться в працях дослідників колекції НМІУ М. Котляра (Котляр Н. Ф. 1971), Р. Яушевої-Омельянчик (Яушева-Омельянчик Р. 1996, С. 101-115). Перш ніж датувати і описувати скарб з колекції, потрібно вивчити всі дані про нього, що містяться в архівних документах. Оскільки трапляється так, що при порівнянні їх з аналогічними за часом скарбами, помітним є наявність нехарактерних монет. А також, маючи архівні відомості про первинний склад того чи іншого скарбу, іноді доводиться констатувати, що деякі екземпляри, на жаль, є відсутніми. В даній роботі спробуємо прослідкувати за долею окремих скарбів зі збірки НМІУ, датованих XIV-XVII століттям.

У їх число входять: Гвіздів, 1876 (Київська обл.), Сосниця, 1911, (Чернігівська обл.), про який була окрема публікація автора (Дубіцька В. В. 2015, С. 161-172), Китаєво, 1924 (Київ), Борщів (Зразюк З. А., Хромов К. К. 2007, с. 99-117), 1948 (Київська обл.), Тараща, 1897 (Київська обл.), Черкаси, 1895, Василиця, 1921 (Черкаська обл.), Київ, 1860, Київ, 1958, Київ, 1961, Київ, 1962, Оране, 1961 (Київська обл.), Тарасовичі, 1928 (Київська обл.), Басіхіно, 1888 (Чернігівська обл.), Лісконоги, 1929 (Чернігівська обл.), Мезин, 1915, (Чернігівська обл.), Березань, 1957 (Київська обл.), Червоне, 1938 (Київська обл.), Бориспіль, 1956 (Київська обл.), Ходосівка, 1963 (Київська обл.), Великі Єрчики, 1979 (Київська обл.) та багато інших.

Більшість скарбів описуваного періоду містять празькі гроші, а також татарські, польські, литовські, угорські, пруські, шведські монети. Крім того, дуже часто їх супроводжують гроші місцевої карбування: галицькі, київські, подільські (Котляр Н. Ф. 1971). Значно менше скарбів, які мають у своєму складі монети Московської держави. В колекції НМІУ із загального числа знахідок XIV- I-ї пол. XVII ст. лише приблизно п'ята частина містить монети руських удільних князівств, Московського князівства та Царства. До них належать: Київ, 1860, Лісконоги, 1929, Мезин, 1915, Китаєво, 1924, Березань, 1957, Великі Єрчики, 1979.

Їх топографія очевидна: Чернігівська область, Київ (Старе місто) та Київська область.

Географічне положення Чернігово-Сіверської землі, яка знаходилася на межі Литовської і Московської держав, було приводом для постійних політичних міжусобиць. В складі скарбів, датованих XV-XVI ст. на чернігівських землях разом з руськими зустрічаються монети Великого князівства Литовського. Ймовірно,

торгові зв'язки на прикордонних територіях та й часті відходи у чужу державу представників вищих станів (князів і бояр), що було звичним у Середньовіччі, сприяли появі скарбів такого характеру.

В Старому місті Києва в різні часи велася жвава торгівля. Місто завжди був торговим центром держави, куди з'їжджалися купці з усіх сторін світу. Не дивно, що в Києві та на його околицях осідала валюта різних країн, про що й свідчить велика кількість знайдених скарбів, в тому числі середньовічних.

Перші проникнення монет північно-східної та північно-західної Русі на грошовий ринок території України датуються XV ст. В XVI-XVII ст. відбувалось поступове збільшення їх кількості в обігу, а з II половини XVII ст. вони, взагалі зайняли панівне становище. Територіально знахідки з вмістом монет Московської держави тяжіють до Лівобережної України (Kotlar M. 1975). Ці дані знаходять підтвердження в скарбах, які зберігаються в колекції НМІУ. Розглянемо їх докладніше та спробуємо встановити їх повний склад.

Скарб із Китаєво (Києво-Святошинського району м. Києва) – найцікавіший з перерахованих, оскільки час його накопичення становить три сторіччя. У складі скарбу один празький гріш, монети удільного періоду Московського князівства, Пскова, Новгорода, монети Московського Царства від Івана IV Грозного (1533-1584) до Олексія Михайловича (1645-1676), включаючи реформені «єфімки з ознакою». Більшість монет належить правлінню Івана IV (1533-1584) та Федору Івановичу (1584-1598). Однак, значну частину представляють монети удільного періоду Московського князівства, найстаршими з яких являються деньги Івана Андрійовича Можайського (1432-1454), а також гроші періоду самостійності Новгорода (1420-1478) і Пскова (1460-1510). Нехарактерний склад скарбу представляє неабиякий інтерес для дослідників та наштовхує на різні припущення щодо причин його заховання. Швидше за все, він був монастирською скарбницею ченців Китаївської пустині. Вищезгаданий перелік монет в скарбі свідчить скоріше про великий приток паломництва з Московської держави до храмів Києва, ніж про їх велику активність в грошовому обігу на українських землях. Можна припустити й те, що скарб був пожертвуванням до храму або чиймсь заощадженням та належав одній заможній людині. За наймолодшими монетами, а саме «єфімки з ознакою» 1655 р. на талерах Голландської республіки та Богемії, можна визначити приблизну дату збережень. Ймовірно, володар сховав свої багатства від людського ока саме в скрутні часи реформи 1654-1655 рр. – переходу від європейської до дротяної московської монети.

Про скарб з с. Лісконоги відомо з публікації М. Біляшівського (Беляшевский Н.Ф. Б/д), де автор описує та каталогізує лише ту частину, яка була придбана і пожертвована Б. Ханенко в Київський історичний музей. Ця частина становила 459 монет. Однак, в архівних документах існує розходження в даних по кількості монет, що поступили до колекції, а саме йдеться про наявність 440 одиниць. У їх число входили 40 новгородок і 15 псковок часу самостійності, а також монети Московського князівства за часів Василя II (1425-1462), Івана III (1462-1505), Василя III (1505-1533) (Архів НМІУ, Ф. 1260, Оп. 1, Дод. Сп. 12, Арк. 169, № 3421). Більшість монет належить княжінню Івана III та Василя III, тобто II половини XV- I третини XVI ст. Час заховання скарбу припадає на часи правління останнього, причому в період 1511-1533 рр., про що свідчать псковські деньги

Василя III. Скарб з с. Лісконоги являється однією з найбагатших знахідок, яка включає практично всіх основних представників грошового обігу XIV-XVI ст. на північно-західних та північно-східних територіях Русі. В процесі його вивчення виявилось багато неопублікованих типів монет. Скарб підтвердив висновок І. Толстого (Толстой И.И. 1889, С. 6) про належність денег з татарською транскрипцією імені «Іван» (Орешников О. В. 1896, С.120, № 648) Івану III, а не Івану Грозному. Однак, наявність в ньому великої кількості обрізаних монет, іноді більше, ніж на половину первинної своєї ваги, свідчать про пізнішу «підгонку» старої обігової монети в умовах грошової кризи на початку 30-х рр. XVI ст. (Спаский И. Г. 1962, С.98-99). Обрізані монети Московської держави в складі скарбів Чернігівщини підтверджують факт входження в грошовий обіг України монет удільного періоду лише з початку XVI ст.

Мезинський скарб складався зі 180-ти московських монет XVI ст., переважно часу Івана IV (1533-1584), Федора Івановича (1584-1598), Бориса Годунова (1598-1605). Він був знайдений у 1915 році селянином Очеретовим в лісі за 2 км від с. Мезин Чернігівської обл. Саме з XVI ст. на території України все частіше трапляються скарби з монетами Московської держави в своєму складі. Крім того, такий монолітний склад найхарактерніший для них. Скарби без домішок західноєвропейських монет були знайдені також на Поділлі, Волині, Чернігівщині та Харківщині. Однак, їх кількість, в порівнянні зі скарбами цього ж періоду західноєвропейських монет значно менша.

Так, скарб, знайдений на станції Березань (Київська обл.) у 1957 році, складався з понад 2200 монет, з яких лише чотири з Московського Царства. Основна кількість монет приналежна карбуванню Речі Посполитої, Германської (Священної Римської) імперії. Скарб датується XIV - серединою XVII ст., а точніше 1648-1649 рр. Це час нестабільної політичної ситуації в Україні, пов'язаної з розгортанням національно-визвольної боротьби, очоленої гетьманом Богданом Хмельницьким.

З історії надходження скарбів в колекцію НМІУ, слід згадати такі знахідки, як: Київський скарб (1860) (Беляшевский Н. Ф. 1889, с. 17-20), знайдений в садибі Стародубцева. Точної кількості монет в його складі не встановлено. Однак, відомо, що до нього входили гроші від правління Василя Темного (1425-1462) до Петра Олексійовича (1689-1725). З цього скарбу в Мінцкабінет та музей старожитностей при університеті Святого Володимира були відібрані кращі екземпляри кожного виду монет (Архів НМІУ, Ф. 1, Оп. 1, Сп. № 28, №№ 4669-4712). Факти досить довгого часу накопичення скарбу, майже три сторіччя, та присутність в більшості монет XVI - XVII ст., свідчать не на користь активного обігу грошей удільного періоду Московського князівства та самостійних міст XV ст. на ринку українських земель.

Скарб з с. Басіхіно, 1888 (Чернігівська обл.) (Ильин А. А. 1924, с. 51, № 153) складався з 3498 руських монет і 916 литовських півгрошів. Його основна частина кількістю 3675 монет, за архівними документами НМІУ, у 1892 році надійшла до Мінц-кабінету університету Св. Володимира (Архів НМІУ, Ф. 1, Оп. 1, Сп. № 33, Арк. 125-127, №№ 19798-23472). Доля скарбу в складі колекції НМІУ, на жаль, залишається не відомою. За документами в Басіхінському скарбі були присутні денги новгородського, псковського, рязанського карбування. Однак, більшість монет скарбу належали правлінню Івана III (1462-1505) та Василя III (1505-1533). Монети Івана IV (1533-1584) відсутні, що визначає дату заховання скарбу не пізніше

1533 року. З литовських півгрошей основна кількість приналежна правлінню Олександра (1492-1506) та Сигізмунда (1506—1548). Найбільш пізні датовані 1525 роком. Склад скарбу добре ілюструє політичні події на чернігівських землях XV - початку XVI ст. Протягом перебування в складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) землі Чернігівського князівства кілька разів змінювали господаря. У 1496 році князь Олександр Казимирович передає Чернігів князю-московиту Семену Можайському, який попросив політичного притулку в Литві, тому що ворогував із великим князем Московським Іваном III. Але вже 1500 року він, вчинивши державну зраду, разом з іншими сіверськими князями-емігрантами з Московії, переходить на державну службу до князя Івана III, що спровокувало чергову московсько-литовську війну. У квітні 1500 року Чернігів було окуповано московськими військами. За мирним договором 1503 р. всі сіверські міста відійшли до Московської держави. Питання про Сіверщину залишалось одним з найгостріших моментів московсько-литовських відносин. У 1507-1508 роках відбулась ще одна боротьба, в результаті якої ВКЛ вдалося повернути собі лише місто Любеч.

Таким чином, аналізуючи склад скарбів з колекції НМІУ, датованих періодом XIV - I пол. XVII ст., виявилось, що кількість руських монет, особливо удільного періоду, складає незначну частину.

Єдиний скарб, що датує перші проникнення грошей Північно-східної та Північно-західної Русі XV - початком XVI ст. на територію сучасної України було знайдено на Чернігівщині в с. Басіхіно. Однак, крім руських, в ньому була присутня велика частина литовських монет. Скарб з с. Лісконоги, також з Чернігівщини, дійшов до нас, ймовірно, не в повному складі. Оскільки він містив монети удільного періоду руських князівств, випущені до грошової кризи початку 30-х рр.. XVI ст., то цілком логічна була б присутність в ньому литовських грошей. Знахідки такого складу свідчать про боротьбу за території Чернігово-Сіверщини між Московською державою та Великим князівством Литовським у кінці XV- на початку XVI ст.

Скарби ж Київщини та самого Києва в більшості свідчать про появу на цих територіях монет Московської держави з XVI-XVII ст. Ранні випуски XV ст. присутні в скарбах з лівовою часткою монет пізнішого карбування. Отже, очевидно, що удільні монети потрапили в обіг на територію України значно пізніше їх випуску.

Виключенням являється Китаєвський скарб, 1924, що, ймовірно, був монас-тирською скарбницею. Та монети в його складі не можуть розглядатися повноцінними учасниками грошового обігу на території України в межах періоду XIV-XVII ст.

Таким чином, фактичний обіг монет руських удільних князівств та Московської держави на українських землях, можна датувати лише початком XVI століття, про що свідчить склад розглянутих скарбів з колекції НМІУ. Історія надходжень скарбового матеріалу до київської колекції розпочалася ще за часів існування Мінц-кабінету університету Св. Володимира. Їх вивченням та каталогізацією займалися видатні науковці Я. Волошинський, К. Страшкевич, В. Антонович, В. Данилевич, М. Біляшівський, В. Шугаєвський. Відомо, що при формуванні скарбової частини колекції вчені завжди віддавали перевагу найбільш характерним знахідкам з території України. Отже, на сьогодні ця частина колекції становить цікавий інформативний комплекс нумізматичних предметів, які репрезентують грошовий обіг на українських землях різних історичних періодів.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ:

Архів НМІУ. Ф. 1 Оп. 1 Сп. № 28. – Список медалям и монетам минц-кабинета Императорского университета Св. Владимира в 1855-1873 гг.

Архів НМІУ. Ф. 1 Оп. 1 Сп. № 33. – Список медалям и монетам минц-кабинета Императорского университета Св. Владимира в 1879-1898 гг.

Архів НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1. Дод. Сп. 12. – Каталог нумизматических предметов художественно-промышленного музея.

ЛІТЕРАТУРА:

Беляшевский Н.Ф. Б/д – *Киевский Городской Музей. Описание памятников. Описание клада русских монет 15-16 вв.*, Б/м.

Беляшевский Н. Ф. 1889 – *Монетные клады Киевской губернии, Киев*. Дубицька В. В. 2015 – *Новые данные по атрибуции и датировке монет Киевского княжества (по результатам анализа поштемпельных связей)* // *Numizmatikos rinkiniai: istorines Lietuvos ir su ja susijusiu saliu paveldas, Вильнюс*, с. 161-172.

Зразюк З. А., Хромов К. К. 2007 – *Борщевский клад второй половины XIV века* // *Восточная нумизматика в Украине. Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII-XV вв.*, Киев, с. 99-117.

Ильин А. А. 1924 – *Топография кладов древних русских монет X-XI в. и монет удельного периода*, Ленинград.

Котляр Н. Ф. 1971 – *Грошовий обіг на території України в епоху феодалізму*, Київ.

Орешников О. В. 1896 – *Русские монеты до 1547 г.*, Москва.

Спаский И. Г. 1962 – *Русская монетная система*, Ленинград.

Толстой И.И. 1889 – *Три клада русских денег XV и начала XVI века* // *Записки Русского археологического общества*, т. IV., Нумизматический сборник, вып. 1, Санкт-Петербург, с. 6.

Яушева-Омельянич Р. 1996 – *Монеты Польши и Московского государства в кладах Украины* // *Wspólne Dzieje Pieniądza* / Материаллы 1-й Международной нумизматической конференции, Варшава, с. 101-115.

Kotlar M. 1975 – *Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR*, Wrocław.

Russian coins as part of the treasures dating of 14-17 ages in the collection of NMHU Summary

Basic theses: From the incurrence of treasures 14-1th half 17 ages, only approximately 5th part contain the coins of Russian principalities and Moscow Reign.

To such treasures belong: Liskonogi, 1929, Mezin, 1915, Kitaevo, 1924, Berezan', 1957, Veliki Erchiki, 1979.

A topography of treasures is with content of the Russian coins: Tchernihiv area, Kyiv (Old city) and Kievan area.

Conclusions: Actual appearance of the Russian coins in money circulation of central part of the Old Russ it is possible to date only beginning of a 16 age, about what testify such the treasures from collection of the NMHU, as: Mezin, 1915, Kitaevo, 1924, Berezan', 1957, Veliki Erchiki, 1979.